

Mövzu 22. Kənar təsirlər

Plan:

1. **Kənar təsir (externality)**
2. **Kənar təsirin daxililəşdirilməsi (internalizing an externality)**
3. **Koas teoremi (Coase theorem)**
4. **Sövdələşmə xərcləri (transaction cost)**
5. **Piqo vergisi (Pigovian tax)**

Kənar təsir (externality)

Kağız istehsal edən və satan şirkətlər eyni zamanda bu istehsal prosesinin əlavə məhsulu olan dioksin adlı kimyəvi maddə də istehsal edirlər. Alimlər inanırlar ki, dioksin ətraf mühitə atıldıqda əhali arasında xərçəng xəstəliyinə tutulma, anadangəlmə qüsurlar və sağlamlıqla bağlı digər problemlərin riskini artırır.

Dioksinin istehsalı və ətraf mühitə atılması cəmiyyət üçün problemdir? Fəsil 4-dən Fəsil 9-a qədər tələb və təklif qüvvələrinin təsiri ilə bazarların qıt sərvətləri necə bölüşdürdüyünü təhlil etdik və adətən tələb və təklifin tarazlığı sərvətlərin səmərəli bölüşdürülməsi ilə nəticələnir. Adam Smitin məşhur metaforu ilə ifadə etsək, bazarların "görünməz əli" öz maraqlarını müdafiə edən alıcı və satıcıları yönəldərək cəmiyyət üçün ümumi səmərənin maksimallaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu fikir, Fəsil 1-dəki Ekonomiksin On **Prinsipindən birinin** əsasında durur: Adətən bazarlar iqtisadi fəaliyyətin təşkili üçün yaxşı üsuldur. Buna əsaslanaraq, "görünməz əlin" bazarın ətraf mühitə həddindən artıq dioksin tullanmasının qarşısını aldığını düşünə bilərikmi?

Bazarlar bir çox şeyin öhdəsindən gəlsələr də hər şeyin öhdəsindən gələ bilmirlər. Bu fəsildə Ekonomiksin **On Prinsipindən birinin öyrənilməsinə başlayacağıq: Bəzən dövlət bazar fəaliyyətinin nəticələrini yaxşılaşdırma bilər**. Biz, nə üçün bazarların bəzən sərvətləri səmərəli bölüşdürmədiyini, dövlət siyasətinin köməyi ilə bazar bölgüsünün necə yaxşılaşdırıla biləcəyini və hansı siyasi tədbirlərin ən yaxşı nəticə göstərəcəyini təhlil edəcəyik.

Bu fəsildə öyrənəcəyimiz **bazar iflasları "kənar təsirlər" adlanan ümumi kateqoriyaya daxildir**. Hər hansı şəxs hər hansı bir fəaliyyət növü ilə məşğul olarkən bir şəxsin hərəkətlərinin ətrafdakıların rifahına təsir edərsə və bu təsirə görə heç kim ətrafdakıların rifahına kompensasiya ödəmədikdə və ya almadıqda kənar təsir meydana gəlir **KƏNAR TƏSİRLƏR VƏ BAZARIN SƏMƏRƏSİZLİYİ**. *Kənar təsir* bir şəxsin hərəkətlərinin ətrafdakıların rifahına kompensasiya olunmamış təsiridir. Kənar təsirlər bazarların səmərəsiz olmasına səbəb olur və bununla da məcmu izafi fayda **maksimallaşmır**.

Kənar təsir o zaman meydana çıxır ki, ...hər hansı bir şəxs hər hansı bir fəaliyyət növü ilə məşğul olarkən ətrafdakıların rifahına təsir edərsə və bu təsirə **görə heç kim kompensasiya** ödəməzsə və ya almazsa.

Əgər ətrafdakılara olan təsir mənfidirsə, buna **mənfi kənar təsir** deyilir. Əgər bu təsir müsbətdirsə buna **müsbət kənar təsir** deyilir.

Kənar təsirin mövcud olduğu halda, cəmiyyətin bazar nəticələrinə olan marağı bazarda iştirak edən alıcı və satıcıların rifahından kənara çıxır və maraqları dolayı yolla təsirə məruz qalan ətrafdakıların da rifahını əhatə edir. Alıcılar və satıcılar tələb və təkliflərini müəyyən edərkən öz fəaliyyətlərinin kənar təsirləri ilə maraqlanmadıqları üçün, kənar təsirlərin mövcud olduğu bazardakı tarazlıq səmərəli olmur. Yəni, tarazlıq ümumilikdə cəmiyyətin əldə etdiyi faydanı maksimumlaşdırmır. Məsələn, dioksinin ətraf mühitə atılması mənfi kənar təsirdir. Öz maraqlarını güdən kağız istehsalçıları, yaratdıqları çirklənmənin təsirlərini tam olaraq nəzərə almırlar və buna görə də, dövlət hər hansı bir şəkildə onları bu işdən çəkəndirməzsə, onlar həddindən artıq çirklənməyə səbəb olacaqlar.

Kənar təsirlər çox müxtəlif olduğu kimi, onların nəticəsində ortaya çıxan bazar iflasına cavab verməyə çalışan siyasi tədbirlərin də çox müxtəlif növləri vardır. Aşağıda bunların nümunələri göstərilir:

- Avtomobillərdən havaya buraxılan qaz mənfi kənar təsirdir, çünki ətrafdakı insanlar yaranan tüstü ilə nəfəs almalıdırlar. Kənar təsir mövcud olduğu üçün, avtomobillər həddən artıq çirklənməyə səbəb olurlar. Federal hökumət, bu problemi həll etmək üçün, avtomobillərin emissiya standartlarını müəyyən edir. Eyni zamanda, hökumət benzinin üzərinə vergi qoymaqla avtomobil sürülməsini azaldır.

- Təmir olunmuş tarixi binaların müsbət kənar təsiri var, çünki onların yanından keçən insanlar gözəllikdən həzz ala və yeni tarixi binalar əldə edə bilərlər. Bu evlərin sahibləri təmirdən yaranan bütün faydaları əldə etməirlər və buna görə də çox vaxt belə köhnə binaları uçururlar. Bir çox yerli hökumətlər bu problemin qarşısını almaq üçün tarixi binaların uçurulmasını tənzimləyirlər və bu binaları təmir edənlərə vergi güzəştləri təqdim edirlər.

Hürən itlər mənfi kənar təsir yaradır, çünki qonşuluqda yaşayanlar bu səsdən narahat olurlar. İtlərin sahibləri bu səsin bütün xərclərini çəkmədikləri üçün, itlərinin hürməsinin qarşısını almaq üçün az tədbir görürlər. Yerli hökumət bu problemi həll etmək üçün "sakitliyin pozulmasını" qeyri qanuni edə bilər.

Yeni texnologiyaların araşdırılmasının müsbət kənar təsiri vardır, çünki bu digər insanların istifadə edə biləcəkləri bilik yaradır. İxtiraçılar öz ixtiralarının bütün faydalarını əldə etmədikləri üçün, onlar araşdırmalara çox az resurs sərf edirlər. Federal hökumət bu problemi qismən həll etmək üçün patent sistemi tətbiq edir. Bu sistem ixtiraçılara öz ixtiralarını istifadə etmək üçün müəyyən müddət ərzində eksklüziv hüquq verir.

Yuxarıdakı halların hər birində, hər hansı bir qərar verən öz hərəkətlərinin kənar təsirlərini diqqətə almır. Dövlət isə buna cavab olaraq, onun hərəkətlərinə təsir etməyə çalışmaqla ətrafdakıların maraqlarını qoruyur.

Beləliklə, kənar təsir - *Bir şəxsin hərəkətlərinin ətrafdakıların rifahına kompensasiya olunmamış təsirdir.*

Kənar təsirin daxilləşdirilməsi (internalizing an externality)

KƏNAR TƏSİRLƏR VƏ BAZARIN SƏMƏRƏSİZLYİ

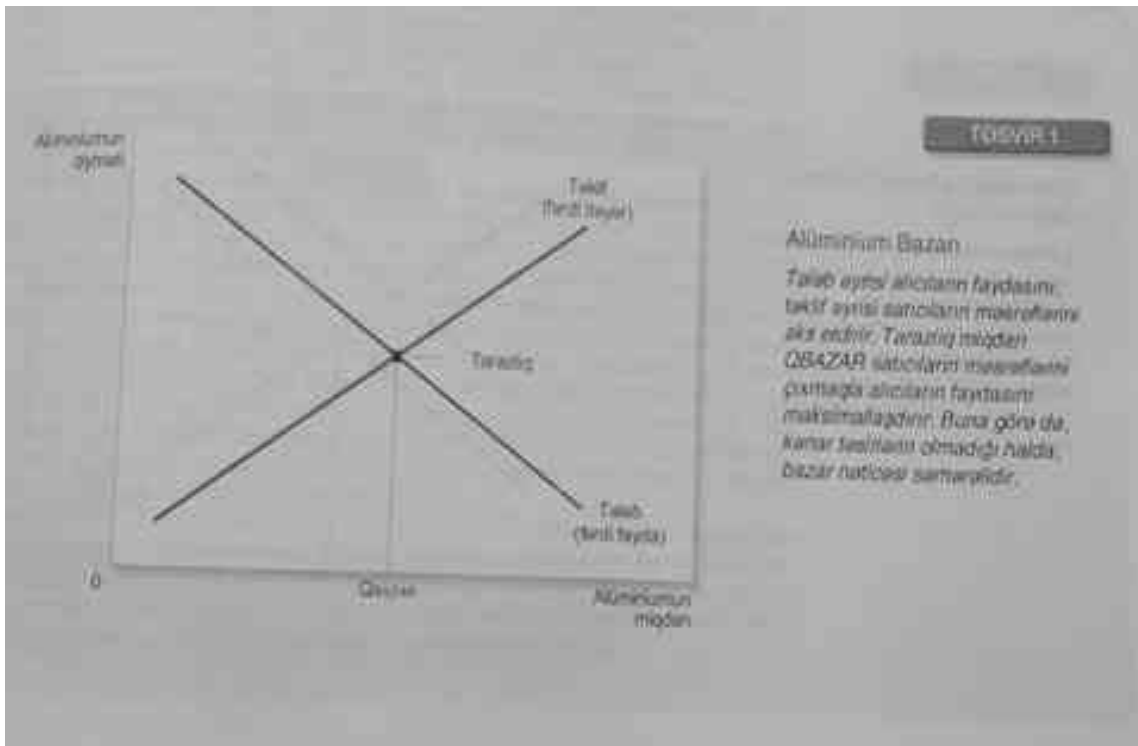
Bu bölmədə biz kənar təsirlərin iqtisadi rifaha necə təsir etdiyini öyrənmək üçün Fəsil 7-də öyrəndiyimiz vasitələrdən istifadə edəcəyik. Bu təhlil nəticəsində biz kənar təsirlərin məhz hansı yolla bazarlarda sərvətlərin səmərəsiz bölüşdürülməsinə səbəb olduğunu öyrənəcəyik. Daha sonra bu fəsildə ayrı-ayrı iştirakçıların və dövlət siyasətçilərinin bu cür bazar səmərəsizliyini necə aradan qaldıra biləcəyini öyrənəcəyik.

Rifah Halının Təhlili üzrə İqtisadi Nəzəriyyələr: Qısa Təkrar Fəsil 7-də keçdiyimiz rifah halının təhlili üzrə iqtisadi nəzəriyyələrin əsas anlayışlarını təkrarlamaqla başlayaq. Təhlilimizi konkretləşdirmək üçün, hər hansı bir bazar - alüminium bazarını seçək. Təsvir 1-də alüminium bazarında tələb və təklif əyriləri göstərilir.

Fəsil 7-dən xatırlayacağınız kimi, tələb və təklif əyriləri məsrəf və faydalar haqqında əhəmiyyətli məlumatları əks etdirir. Alüminium üçün tələb əyrisi alüminium alıcılarının faydasını əks etdirir və onların ödəməyə hazır olduqları qiymətlə ölçülür. Hər hansı müəyyən miqdarda tələb əyrisinin hündürlüyü marjinal alıcının ödəməyə hazır olduğu məbləği göstərir. Başqa sözlə, **hündürlük**, ən son alınan alüminium vahidi üçün alıcının faydasını göstərir. Buna bənzər olaraq, təklif əyrisi də alüminium istehsalının məsrəflərini göstərir. Hər hansı müəyyən miqdarda **təklif** əyrisinin hündürlüyü marjinal **satıcının məsrəflərini** göstərir. Başqa sözlə, hündürlük ən son satılan alüminium vahidi üçün satıcının məsrəflərini göstərir.

Dövlətin müdaxiləsi olmadığı halda, qiymət alüminium üzrə tələb və təklifi tarazlaşdırır. Təsvir 1-də bazar tarazlığında istehsal və istehlak həcmi Q_{BAZAR} ilə ifadə olunur və istehsalçı və istehlakçının izafi faydasını maksimallaşdırdığı üçün səmərəli sayılır. Yəni, bazar sərvətləri elə bölüşdürür ki, alüminium alan və istifadə edən istehlakçıların məcmu faydası, alüminium istehsal edən və satan istehsalçıların məcmu maliyyəti çıxılmaqla, maksimum səviyyəyə çatır.

Dövlətin müdaxiləsi olmadığı halda, qiymət alüminium üzrə tələb və təklifi tarazlaşdırır.

Mənfi Kənar Təsirlər

"Mən ancaq deyə bilərəm ki, əgər aparıcı istehsalatçı olmaq həm də aparıcı çirkləndirici deməkdirsə, qoy belə də olsun."

Gəlin təsəvvür edək ki, alüminium zavodları ətraf mühiti çirkləndirirlər: istehsal olunan hər bir alüminium vahidi müqabilində havaya müəyyən miqdarda tüstü buraxılır. Tüstü, hava ilə nəfəs alanların sağlamlığı üçün risk yaratdığından mənfi kənar təsirdir. Bu kənar təsir bazar fəaliyyətinin nəticəsinin səmərəliliyinə necə təsir edir?

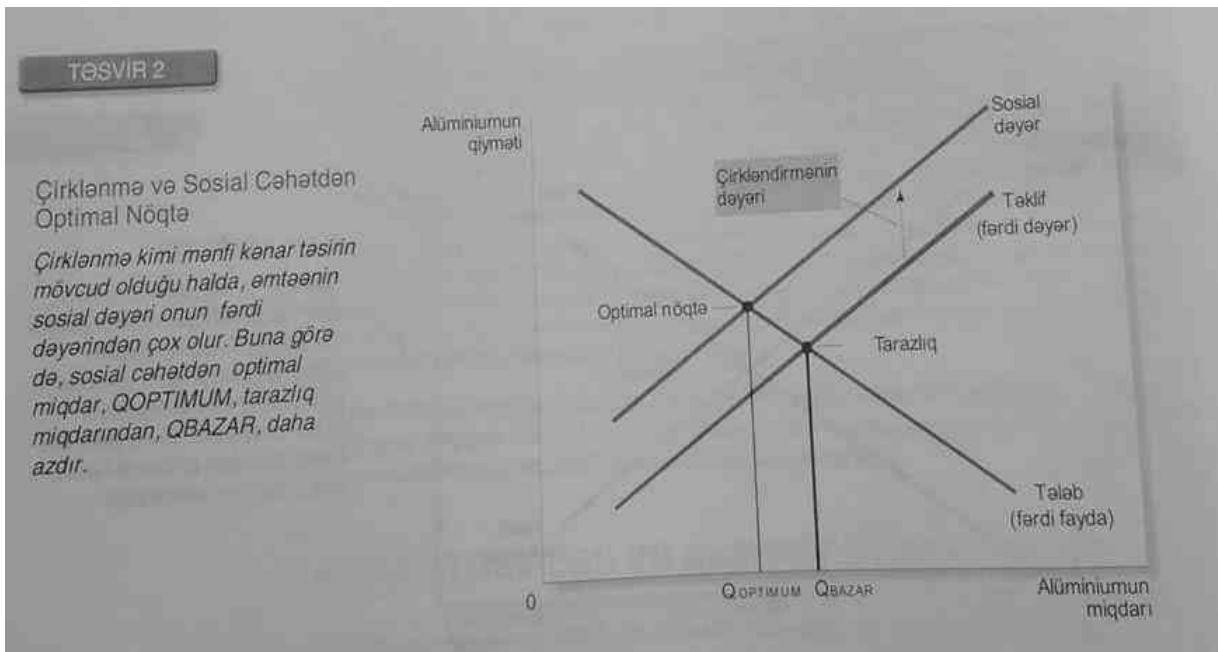
Kənar təsir ucbatından alüminiumu istehsal etmək cəmiyyətə alüminium istehsalçılarından daha baha başa gəlir.

Hər bir istehsal olunan alüminium vahidinin sosial dəyəri alüminium istehsalçılarının fərdi məsrəfləri ilə havanın çirkləndirilməsi nəticəsində mənfi təsirə məruz qalan ətrafdakıların məsrəflərindən ibarətdir.

Təsvir 2-də alüminium istehsalının sosial dəyəri göstərilir. Sosial dəyər əyrisi təklif əyrisindən yuxarıdadır, çünki o, alüminium istehsalçıları tərəfindən cəmiyyətin üzərinə qoyulan kənar məsrəfləri də hesaba alır. Bu iki təklif əyrisi arasındakı **fərq çirklənmənin məsrəflərini** əks etdirir.

Hansı miqdarda alüminium istehsal olunmalıdır? Bu suala cavab vermək üçün, biz yenə də xeyirxah ictimai planlaşdırıcının nə edəcəyini nəzərə almalıyıq. Planlaşdırıcı bazardan əldə olunan məcmu izafi faydanı - alüminium istehlakçıların faydası ilə alüminium istehsalının məsrəflərinin fərqini - maksimallaşdırmaq istəyir. Lakin, planlaşdırıcı alüminium istehsalının sosial dəyərinə çirklənmənin kənar məsrəflərinin də daxil olduğunu başa düşür.

Planlaşdırıcı alüminium istehsalının səviyyəsini tələb əyrisinin sosial dəyər əyrisini kəsdiyi nöqtədə müəyyən edərdi. Bu kəsişmə ümumi cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən alüminiumun optimal miqdarını müəyyən edir. Bundan aşağı istehsal səviyyəsində alüminium üçün istehlakçıların faydası (tələb əyrisinin hündürlüyü ilə ölçülür), alüminium istehsalının sosial dəyərindən (sosial dəyər əyrisinin hündürlüyü ilə ölçülür) artıqdır. Əlavə alüminium istehsalının sosial dəyəri onun istehlakçıları üçün faydasından artıq olduğundan planlaşdırıcı bu səviyyədən artıq istehsal etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, alüminium istehsalının tarazlıq miqdarı, Q_{BAZAR} , sosial cəhətdən optimal miqdardan, $Q_{OPTIMUM}$, artıqdır. Bu səmərəsizliyin səbəbi, bazar tarazlığının yalnız istehsalın fərdi məsrəflərini nəzərə almasıdır. Bazar tarazlığında, alüminium üçün marjinal istehlakçının faydası onun istehsalının sosial dəyərindən aşağıdır. Yəni, Q_{BAZAR} səviyyəsində, tələb əyrisi sosial dəyər əyrisindən aşağıda yerləşir. Buna görə də, alüminium istehsalını və istehlakını bazar tarazlıq miqdarına nisbətən azaltmaqla ümumi iqtisadi rifahı artırmaq mümkündür.

İctimai planlaşdırıcı optimal nəticəni necə əldə edə bilər? Bunun bir yolu alüminium istehsalçılarından satılan hər bir ton alüminiuma görə vergi tutmaq olardı. Vergi təklif əyrisini verginin məbləği qədər yuxarıya doğru hərəkət etdirərdi. Əgər vergi atmosferə buraxılan tüstünün sosial dəyərini düzgün əks etdirsə, yeni təklif əyrisi sosial dəyər əyrisi ilə üst-üstə düşər. Yeni bazar tarazlığında, alüminium istehsalçıları sosial cəhətdən optimal miqdarda alüminium istehsal edəcəklər.

Bu cür verginin tətbiqi kənar təsirin daxililəşdirilməsi adlanır, çünki bunun nəticəsində bazardakı alıcılar və satıcılara öz hərəkətlərinin kənar təsirlərini nəzərə almaq stimulu verilir. Əslində, alüminium istehsalçıları istehsal həcmi müəyyən edərkən çirkənləmənin sosial dəyərini nəzərə alırlar, çünki vergi onları bu kənar məsrəfləri ödəməyə məcbur edir. Bu siyasət Ekonomiksin On Prinsipindən birinə əsaslanır: İnsanlar stimullara cavab verirlər. Bu fəsildə daha sonra biz, siyasətçilərin kənar təsirlərə daha hansı yollarla cavab verə biləcəklərini öyrənəcəyik.

Kənar təsirin daxililəşdirilməsi - stimulların elə dəyişdirilməsidir ki, insanlar öz fəaliyyətlərinin kənar təsirlərini də nəzərə alsınlar.

Müsbət Kənar Təsirlər

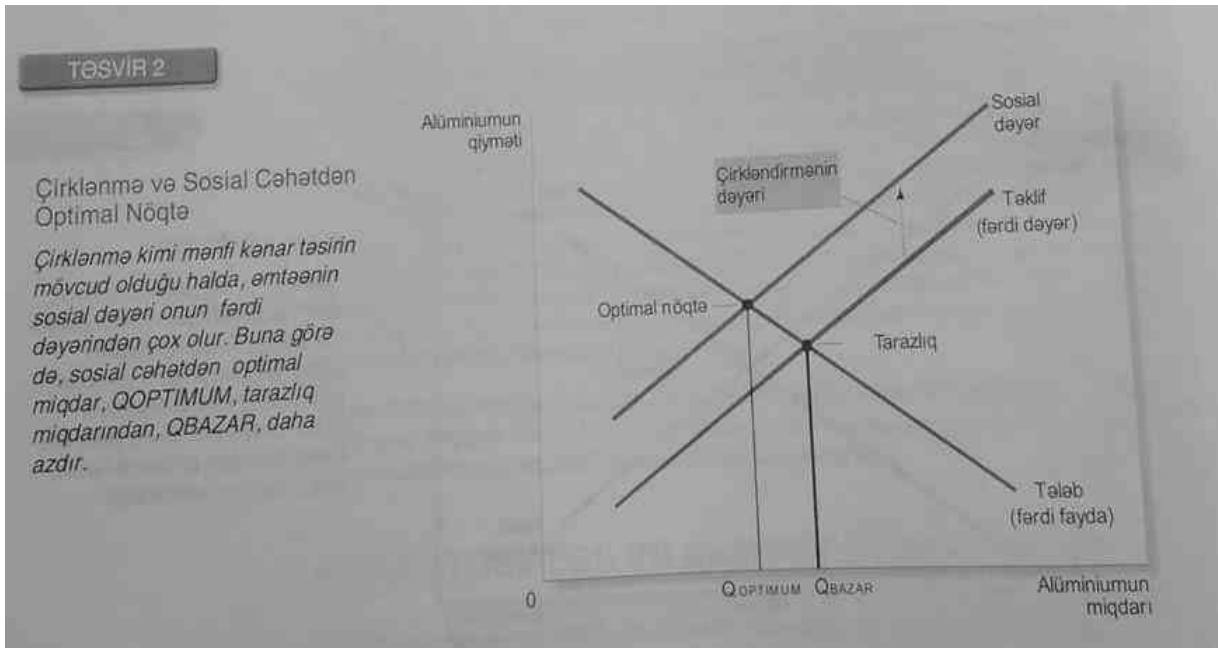
Bəzi fəaliyyət növləri ətrafdakılara mənfi təsir etsə də, digərləri fayda gətirir. Məsələn, təhsili nəzər salaq. Təhsil müsbət kənar təsir yaradır, çünki daha çox təhsili olan əhali daha yaxşı dövlətin olmasına, bu isə öz növbəsində, hər kəsin faydalanmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin məhsuldarlığı artırması faydası hər zaman kənar təsir demək deyil: təhsilin istehlakçısı faydaların çox hissəsini yüksək əmək haqqı formasında əldə etmiş olur. Lakin, təhsilin məhsuldarlığı artırması faydası digər şəxslərə fayda gətirərsə, onda bu müsbət kənar təsir sayılmalıdır.

Müsbət kənar təsirlərin təhlili mənfi kənar təsirlərin təhlilinə bənzərdir. Təsvir 3-dən (səh. 208) görüldüyü kimi, tələb əyrisi əmtəənin cəmiyyət üçün faydasını əks etdirmir. Sosial fayda fərdi faydadan artıq olduğu üçün, sosial dəyər əyrisi tələb əyrisindən yuxarıda yerləşir. Optimal miqdar, sosial dəyər əyrisi

ilə təklif əyrisinin (məsrəfləri ifadə edir) kəsişməsində müəyyən olunur. Beləliklə, sosial cəhətdən optimal miqdar fərdi bazarda müəyyən olunan miqdardan daha çoxdur.

Yenə də, dövlət bazar iştirakçılarını kənar təsirləri daxililəşdirməyə sövq etməklə bazarın iflasını aradan qaldıra bilər. Müsbət kənar təsir halında müvafiq cavab mənfi kənar təsirdəki cavabın tam əksidir. Bazar tarazlığını sosial cəhətdən optimal nöqtəyə yaxınlaşdırmaq üçün, subsidiyaya ehtiyac var. Bu, elə əslində dövlətin yürütdüyü siyasətdir: Təhsil, dövlət qrantları və ictimai məktəblər vasitəsi ilə yüksək səviyyədə subsidiya əldə edir.

Fikirlərimizi ümumiləşdirək: *Mənfi kənar təsirlər bazarların sosial cəhətdən arzu olunan miqdardan daha çox istehsal etməsinə səbəb olur. Müsbət kənar təsirlər bazarların sosial cəhətdən arzu olunan miqdardan daha az istehsal etməsinə səbəb olur. Bu problemi həll etmək üçün, dövlət mənfi kənar təsiri olan mallardan vergi tutmaqla və müsbət kənar təsiri olan mallara subsidiya verməklə kənar təsirləri daxililəşdirə bilər.*

Real həyatdan misal

TEXNOLOGİYANIN KƏNAR TƏSİRLƏRİ VƏ SƏNAYE SİYASƏTİ

Sənaye robotları bazarına nəzər salaq. Robotlar sürətlə dəyişən texnologiyanın ön cəbhəsidir. Hər hansı bir firma robot istehsal etdikdə, onun yeni və daha yaxşı robot kəşf etmək ehtimalı yaranır. Bu yeni robot təkcə bu firmaya deyil, həm də bütün cəmiyyətə fayda gətirəcəkdir, çünki o, cəmiyyətin texnoloji biliyini artıracaqdır. Bu cür müsbət kənar təsirə texnologiyanın kənar təsirləri deyilir.

Bu halda, dövlət robot istehsalını subsidiya ayırmaqla kənar təsiri daxililəşdirə bilər. Əgər dövlət hər bir istehsal olunan robot üçün firmalara pul ödəyərsə, təklif əyrisi subsidiya məbləğində aşağıya doğru hərəkət edər və nəticədə robotların tarazlıq istehsal həcmi artmış olar. Bazar tarazlığının sosial cəhətdən optimal nöqtəyə bərabər olmasından əmin olmaq üçün, subsidiyanın məbləği texnologiyanın xarici təsirlərinin yaratdığı kənar faydaya bərabər olmalıdır.

Texnologiyanın kənar təsirləri nə qədər genişdir və bunun ictimai siyasət üçün mənası nədir? Bu çox vacib bir sualdır, çünki texnoloji tərəqqi həyat səviyyəsinin vaxt keçdikcə yaxşılaşmasının əsas səbəbidir. Lakin, bu həm də iqtisadçıların çox vaxt mübahisə etdiyi çətin bir sualdır.

Bəzi iqtisadçılar texnologiyanın kənar təsirlərinin çox geniş olduğunu və dövlətin daha çox kənar təsirlərə səbəb olan sənaye sahələrini dəstəkləməli olduğunu düşünürlər. Məsələn, bu iqtisadçılar iddia edirlər ki, əgər kompüter mikrosxemlərinin istehsalı kartof istehsalına nisbətən daha çox kənar təsirə səbəb olursa, dövlət vergi qanunlarından istifadə etməklə kartof istehsalı yerinə mikrosxem istehsalını

dəstəkləməlidir. Texnologiyayı inkişaf etdirən sənaye sahələrini dəstəkləməyə yönəlmiş dövlət müdaxiləsi bəzən sənaye siyasəti adlandırılır.

Digər iqtisadçılar sənaye siyasətinə şübhə ilə yanaşırlar. Texnologiyanın kənar təsirləri geniş olsa da, sənaye siyasətinin uğuru dövlətin müxtəlif bazarlarda texnologiyanın kənar təsirlərinin həcmi ilə ölçə bilməsindən asılıdır. Bu ölçü ən azından çox çətindir. Bundan əlavə, dəqiq ölçü olmadıqda, siyasi sistem, daha çox müsbət kənar təsirləri olan sənaye sahələri yerinə, daha çox siyasi əlaqəsi olan sənaye sahələrinə subsidiya ayıra bilər.

Texnologiyanın kənar təsirlərinin idarə edilməsinin digər bir yolu da patent hüquqlarıdır. Patent qanunları ixtiraçılara öz kəşflərini müəyyən müddət üçün eksklüziv olaraq istifadə etmək hüququ verməklə onların hüquqlarını qoruyur. Hər hansı bir firma texnoloji yenilik gətirərsə, öz kəşfi üçün patent ala bilər və iqtisadi faydaların çox hissəsini əldə edə bilər. Digər firmalar bu texnologiyayı istifadə etmək istəsələr, onlar ixtiraçı firmadan icazə almalı və müəyyən haqq ödəməlidirlər. Beləliklə, patent sistemi tədqiqatlar və texnologiyam inkişaf etdirən digər fəaliyyət növlərinin aparılmasına stimül yaradır.

Koas teoremi (Coase theorem)

KƏNAR TƏSİRLƏRİN FƏRDI HƏLL YOLLARI

Biz nə üçün kənar təsirlərin nəticəsində bazarların sərvətləri səmərəsiz bölüşdürüldüyünü müzakirə etdik, lakin bu, səmərəsizliyin həll olunması yolları barəsində çox az danışdıq. Təcrübədə, həm fərdi iştirakçılar həm də dövlət siyasətçiləri kənar təsirlərə müxtəlif yollarla cavab verirlər. Bütün bu yolların ümumi məqsədi sərvətlərin bölüşdürülməsini sosial cəhətdən optimal nöqtəyə daha da yaxınlaşdırmaqdır. Bu bölmədə biz fərdi həll yollarını nəzərdən keçirəcəyik.

Fərdi Həll Yollarının Növləri

Kənar təsirlər bazarların səmərəsiz olmasına səbəb olsa da, bunun həll olunması üçün hər zaman dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac yoxdur. Bəzi hallarda, insanlar özləri fərdi həll yolları yarada bilərlər.

Bəzi hallarda, kənar təsir problemləri **əxlaq normaları və sosial sanksiyalar** vasitəsi ilə də həll oluna bilər. Məsələn, nə üçün əksər insanların ətrafı zibilləmədiyini düşünün. Zibilləməyə qarşı qanunlar olsa da, bunlar tam olaraq tətbiq olunmur. Əksər insanlar zibilləmənin yanlış olduğunu düşünürlər. Çox vaxt uşaqlara tərbiyə olunan əxlaq norması belədir, **"Özünə rəva bilmədiyini başqasına qıyma"**. Bu əxlaq norması bizi öz hərəkətlərimizin digər insanlara olan təsirini nəzərə almağa çağırır. İqtisadi dildə, bu bizə kənar təsirləri daxililəşdirməyə çağırır.

Kənar təsirlərin digər bir fərdi həll yolu **xeyriyyəçilikdir**. Məsələn, məqsədi ətraf mühiti qorumaq olan Sierra Klubu fərdi ianələrlə maliyyələşən ictimai təşkilatdır. Digər bir misal kimi, kollec və universitetlərin məzunlar, şirkətlər və təşkilatlardan bəxşişlər almasının bir səbəbi də, təhsilin cəmiyyət üçün müsbət kənar təsirinin olmasıdır.

Fərdi bazarlar çox vaxt iştirakçı tərəflərin fərdi maraqlarına arxalanaraq kənar təsir problemini həll edə bilər. Bəzən bu həll yolu **müxtəlif növ fəaliyyət sahələrinin birləşdirilməsi** şəklində olur. Məsələn, yan-yana işləyən alma bağbanı və arıçıyı nəzərə alın. Bunların bir-birinə müsbət kənar təsiri var: Arılar ağacdakı çiçəklərin tozlanmasına kömək edir. Eyni zamanda, arılar alma ağaclarından nektar toplayaraq bal istehsal edir. Buna baxmayaraq, bağban alma ağaclarının, arıçı da arıların sayını müəyyən edərkən müsbət kənar təsiri nəzərə almırlar. Nəticədə bağban çox az alma ağacı əkir, arıçı da çox az arı yetişdirir. Əgər arıçı alma bağını və ya bağban arı pətəklərini alsaydı bu kənar təsirlər daxililəşdirilə bilərdi: Hər iki fəaliyyət eyni firma daxilində baş verərdi və bu firma ağac və arıları optimal sayda seçə bilərdi. Kənar təsirlərin daxililəşdirilməsi bir çox firmaların müxtəlif fəaliyyət sahələrinə daxil olmasının bir səbəbidir.

Fərdi bazarların kənar təsir problemini həll etməsinin digər bir yolu da **maraqlı tərəflərin müqavilə bağlanmasıdır**. Yuxarıdakı misalda, alma bağbanı ilə arıçı arasında müqavilənin bağlanması problemi həll edə bilər. Müqavilədə, ağacların sayı, arı pətəklərinin sayı və tərəflərin bir-birinə edəcəkləri ödəmələr müəyyənləşdirilə bilər. Ağacların və arı pətəklərinin düzgün miqdarını müəyyən etməklə, müqavilə bu kənar təsirlərdən yaranan səmərəsizlikləri aradan qaldıra bilər və hər iki tərəf üçün faydalı olar.

Koas Teoremi

Koas Teoremi - *əgər tərəflər sərvətlərin bölüşdürülməsi üzrə heç bir xərc çəkmədən sövdələşə bilərlərsə, onlar özləri kənar təsir problemini həll edə bilərlər.*

Kənar təsirlərin həll edilməsində fərdi bazarlar nə qədər effektivdir? İqtisadçı Ronald Koasın adı ilə adlandırılan məşhur Koas teoremi, bunun bəzi hallarda çox effektiv olduğunu təklif edir. Koas teoreminə görə, əgər fərdi tərəflər sərvətlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı sövdələşərkən heç bir xərc çəkməsələr, bu zaman fərdi bazar hər zaman kənar təsir problemini həll edə bilər və sərvətləri səmərəli şəkildə bölüşdürə bilər.

Koas teoreminin necə işlədiyini görmək üçün, bir nümunəyə baxaq. Təsəvvür edin ki, Diq adlı oğlanın Spot adlı iti var. Bu it tez-tez hürür və Diqin qonşusu Ceyni narahat edir. Diq itə sahib olmaqdan faydalanır, lakin itin Ceynə mənfi kənar təsiri var. Diq Spotu satmalıdır yoxsa Ceyn Spotun hürməsinə görə yuxusuz gecələr keçirməlidir?

Əvvəlcə hansı nəticənin sosial cəhətdən səmərəli olduğunu düşünün. İctimai planlaşdırıcı iki alternativini nəzərdən keçirərək, Diqin itə sahib olmasından əldə etdiyi fayda ilə Ceynin itin hürməsindən çəkdiyi zərəri müqayisə edəcəkdir. Əgər fayda zərərdən çoxdursa, Diq it saxlamalıdır və Ceyn bu vəziyyətə dözməlidir. Lakin əgər zərər faydadan çoxdursa, onda Diq it satmalıdır.

Koas teoreminə görə, fərdi bazar özü özlüyündə səmərəli nəticə əldə edəcəkdir. Bəs necə? Ceyn Diqə pul təklif edərək it satmasını istəyəcəkdir. Əgər Ceynin təklif etdiyi məbləğ Diqin it saxlamaqdan əldə etdiyi faydadan çoxdursa, onda Diq təklifi qəbul edəcəkdir.

Qiymətlə bağlı sövdələşməklə, Diq və Ceyn hər zaman səmərəli nəticə əldə edə bilərlər. Məsələn, təsəvvür edin ki, Diqin əldə etdiyi fayda 500 dollar məbləğində və Ceynin itin hürməsindən çəkdiyi zərər 800 dollar məbləğində ölçülür. Bu halda Ceyn Diqə 600 dollar təklif edərək it satmasını istəyəcəkdir və Diq sevinərək bu təklifi qəbul edəcəkdir. Hər iki tərəf əvvəlkinə nisbətən daha çox fayda əldə edir və səmərəli nəticə əldə olunmuş olur.

Əlbəttə, belə ola bilər ki, Ceyn Diqin qəbul edə biləcəyi məbləği təklif etmək istəməz. Məsələn, Diqin əldə etdiyi faydanın 1 000 dollar məbləğində, Ceynin zərərinin isə 800 məbləğində ölçüldüyünü təsəvvür edin. Bu halda, Diq 1 000 dollardan aşağı heç bir məbləği qəbul etməyəcək. Ceyn isə 800 dollardan yuxarı heç bir məbləği təklif etməyəcəkdir. Bu səbəbdən, nəticədə Diq it satmayacaqdır. Lakin, bu fayda və zərərləri nəzərə alıqda, əldə olunan nəticə səmərəlidir.

Buraya qədər biz Diqin hürən it saxlamaq hüququ olduğunu qəbul etmişdik. Digər sözlərlə, biz qəbul etmişdik ki, Ceyn ona kifayət qədər pul təklif etmədiyəqdirdə, Diq Spotu saxlaya bilər. Digər tərəfdən, əgər Ceynin sakitlik və rahatlıq içərisində yaşamaq hüququ olsa idi, nəticə necə dəyişərdi?

Koas teoreminə görə, hüquqların ilkin bölüşdürülməsi, bazarın səmərəli nəticə əldə etmə qabiliyyətinə təsir etmir. Məsələn, təsəvvür edin ki, Ceyn hüquqi yolla Diqin it satmasına nail oldu. Bu hüquq Ceynin xeyrinə işləsə də, nəticə dəyişməyəcəkdir. Bu halda, Diq Ceynə pul təklif etməklə it saxlaya bilər. Əgər it saxlamağın Diq üçün faydası, itin hürməsinin Ceyn üçün zərərinədən çoxdursa, Diq və Ceyn sövdələşərək Diqin it saxlaması ilə bağlı razılaşa bilərlər.

Diq və Ceynin hüquqların ilkin olaraq necə bölüşdürülməsindən asılı olmayaraq səmərəli nəticə əldə edə bilmələrinə baxmayaraq, hüquqların ilkin bölünməsi mənasız deyil: bu iqtisadi rifahın bölünməsinə müəyyən edir. Diqin hürən it saxlamaq hüququ və ya Ceynin sakit və rahat yaşamaq hüququnun olması kimin sövdələşmədə son sözü deməsini müəyyən edir. Lakin, hər iki halda, tərəflər sövdələşərək kənar təsir problemini həll edə bilərlər. Diq it yalnız faydanın zərərdən çox olduğu halda saxlayacaqdır.

Fikirlərimizi ümumiləşdirək: *Koas teoreminə görə fərdi iqtisadi tərəflər öz aralarında kənar təsir problemini həll edə bilərlər. Hüquqların ilkin bölüşdürülməsindən asılı olmayaraq, maraqlı tərəflər hər zaman hər kəs üçün faydalı olan nəticəni əldə edən razılaşmaya gələ bilərlər və bu nəticə səmərəli olacaqdır.*

Sövdələşmə xərcləri - *sövdələşməni razılaşarkən və həyata keçirərkən tərəflərin çəkdiyi xərclərdir.*

Nə Üçün Fərdi Həll Yolları Hər Zaman Baş Tutmur

Koas teoreminin xoşa gələn nəticə göstərməsinə baxmayaraq, fərdi iştirakçılar çox zaman kənar təsirlərin yaratdığı problemləri həll edə bilmirlər. Koas teoremi ancaq fərdi tərəflərin heç bir çətinlik olmadan razılığa gələ bilməsi və bu razılığı həyata keçirə bilməsindən asılıdır. Həqiqətdə isə, çox vaxt, hətta hər iki tərəfə faydalı olsa da, sövdələşmələr baş tutmur.

Bəzən maraqlı tərəflər kənar təsir problemini sövdələşmə xərcləri səbəbindən həll edə bilmirlər. Sövdələşmə xərcləri, qarşı tərəflərin razılıq əldə etməsi və bu razılığı həyata keçirməsi zamanı çəkdikləri xərclərdir. Təsəvvür edin ki, bizim misalda Diq və Ceyn fərqli dillərdə danışılar. Buna görə də, razılıq əldə etmək üçün onlar tərcüməçi tapmalıdırlar. Əgər, itin hürməsi problemini həll etmənin faydası tərcüməyə çəkilən xərcdən azdırsa, Diq və Ceyn problemi həll etməməyə qərar verə bilərlər. Əsl həyatda, sövdələşmə xərcləri tərcümə xərclərindən deyil, müqavilələri hazırlamaq və həyata keçirmək üçün hüquqşünaslara çəkilən xərclərdən ibarət olur.

Bəzi hallarda isə, sövdələşmələr sadəcə olaraq pozulur. Müharibələr və işçilərin tətilləri göstərir ki, razılığın əldə edilməsi bəzən çox çətin və ya çox bahalı ola bilər. Məsələn, ondadır ki, hər iki tərəf çox vaxt daha yaxşı nəticə əldə etməyə çalışır. Məsələn, təsəvvür edin ki, Diq it saxlamaqdan 500 dollar fayda əldə edir, və Ceyn itin hürməsindən 800 dollar zərər çəkir. İtin satılması Ceyn və Diq üçün faydalı olsa da, onların razılığa biləcəyi bir çox qiymət var. Diq 750 dollar tələb edə bilər və Ceyn isə sadəcə 550 dollar təklif edə bilər. Onlar qiymət üzərində mübahisə etdikcə, hürən it problemi davam edir.

Qarşı tərəflərin sayı çox olduqda səmərəli sövdələşmənin əldə olunması daha da çətinləşir, çünki hər kəsi əlaqələndirmək daha çətinləşir. Məsələn, yaxınlıqdakı gölü çirkləndirən zavoda nəzər yetirək. Çirklənmənin yerli balıqçılara mənfi kənar təsiri var. Koas teoreminə görə, çirklənmə səmərəsiz olduğu üçün, balıqçılar və zavod elə razılığa gələ bilərlər ki, balıqçılar zavoda çirklənməni aradan qaldırmaq üçün pul ödəsinlər. Lakin balıqçıların sayı çox olduqda, onların hamısının birlikdə zavodla razılıq əldə etməsinə nail olmaq demək olar ki, mümkün deyil.

Fərdi sövdələşmə baş tutmadıqda, dövlətin müəyyən rolu ola bilər. Dövlət kollektiv fəaliyyət üçün yaradılmış bir institutdur. Yuxarıdakı misalda, balıqçılar birgə hərəkət edə bilmədiyi halda, dövlət balıqçılar adından hərəkət edə bilər. Növbəti bölmədə, biz dövlətin kənar təsir problemini necə həll edə biləcəyinə baxacağıq.

KƏNAR TƏSİRLƏRİN HƏLLİNƏ YÖNƏLDİLMİŞ DÖVLƏT SİYASƏTLƏRİ

Kənar təsirlər bazarın səmərəsiz nəticə əldə etməsinə səbəb olduğu hallarda, dövlət iki müxtəlif formada hərəkət edə bilər. Əmr və nəzarət siyasətləri birbaşa davranışların dəyişdirilməsinə yönəldilmişdir. Bazar yönümlü siyasətlər isə fərdi qərar verənlərə problemi həll etmək üçün stimül verir.

Tənzimləmə

Dövlət bəzi davranışları məcburi və ya qadağan etməklə kənar təsir problemini həll edə bilər. Məsələn, zəhərli kimyəvi maddələri su təchizatı sistemində tullamaq cinayətdir. Bu halda, cəmiyyətin kənar məsrəfləri, çirkləndiricinin faydasından qat-qat çoxdur. Buna görə də, dövlət əmr və nəzarət siyasəti vasitəsi ilə bu fəaliyyəti tam qadağan edir.

Çirklənmənin digər bir çox növlərində isə, məsələn bu qədər də sadə deyil. Bəzi ətraf mühit tərəfdarlarının elan etdikləri məqsədlərinin əksinə olaraq, çirkləndirməni tam olaraq qadağan etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, bütün nəqliyyat növləri - hətta atlar da - müəyyən arzu olunmayan çirkləndirici əlavə məhsul istehsal edir. Lakin bütün nəqliyyat növlərinin dövlət tərəfindən qadağan edilməsi mənasız olardı. Beləliklə, çirklənməni tam olaraq aradan qaldırmaq yerinə, cəmiyyət fayda və zərərləri qiymətləndirərək hansı növ və hansı miqdarda çirklənməyə icazə verilməsinə qərar verməlidir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Ətraf Mühitin Qorunması Agentliyi (Environmental Protection Agency - EPA) ətraf mühiti qorumaq məqsədi ilə tənzimləyici qaydaların hazırlanması və tətbiq olunması ilə məşğul olan dövlət orqanıdır.

Ətraf mühitin qorunmasının tənzimlənməsi müxtəlif formalarda ola bilər. Bəzən EPA zavodun buraxa biləcəyi maksimum çirklənmə həcmi müəyyən edir. Digər hallarda, EPA çirklənməni azaltmaq üçün firmalardan müəyyən texnologiyaları qəbul etmələrini tələb edir. Ümumiyyətlə, yaxşı qaydalar çıxartmaq

üçün, dövlət orqanları hər bir sənaye sahəsi və onların istifadə edə biləcəyi alternativ texnologiyalar haqqında ətraflı məlumatla sahib olmalıdır. Çox vaxt dövlət orqanları üçün bu cür informasiyanı əldə etmək çətindir.

Piqo vergisi (Pigovian tax)

Piqo Vergiləri və Subsidiyaları

Piqo vergisimənfi kənar təsirin nəticəsini düzəltmək üçün tətbiq olunan vergidir.

Kənar təsirə cavab olaraq, davranışların tənzimlənməsi yerinə, dövlət bazar yönümlü siyasi tədbirlər həyata keçirməklə, fərdi stimulları sosial səmərəliliklə tarazlaşdırma bilər. Məsələn, biz əvvəl gördüyümüz kimi, dövlət mənfi kənar təsiri olan sahələrə vergi tətbiq edərək, müsbət kənar təsiri olan fəaliyyət növlərinə isə subsidiya verərək kənar təsirləri daxililəşdirə bilər. Mənfi kənar təsirlərin nəticələrini düzəltmək üçün qəbul olunan vergilər Piqo vergiləri adlanır. Bu vergilərin ilkin tərəfdarı iqtisadçı Artur Piqo (1877-1959) olmuşdur.

Adətən iqtisadçılar çirklənmə problemini həll etmək üçün tənzimləmə yerinə vergiləri üstün tuturlar, çünki vergilər cəmiyyət üçün daha az məsrəflərlə çirklənməni azalda bilər. Bunu başa düşmək üçün bir misala baxaq.

Təsəvvür edin ki, iki zavod - kağız fabriki və polad zavodu - hər ikisi çaya ildə 500 ton çirk axıdır. Ətraf Mühitin Qorunması Agentliyi (EPA) qərara alır ki, bu Piqo vergisi çirklənmənin həcmi azalmalıdır. İki həll yolu nəzərdən keçirilir: mənfi kənar təsirin nəticəsini düzəltmək üçün tətbiq olunan Tənzimləmə:

- EPA hər bir zavoda çirklənmə həcmi ildə 300 ton tullantıya qədər azaltmağı tələb edə bilər.
- Piqo vergisi: EPA hər bir ton tullantıya görə 50 000 dollar vergi qoya bilər.

Tənzimləmə tələb olunan çirklənmənin həcmi diktə etdiyi halda, vergi isə zavod sahiblərinə çirklənməni azaltmaq üçün iqtisadi stimula verir. Sizcə hansı həll yolu daha yaxşıdır?

İqtisadçıların əksəriyyəti vergini üstün tutardı. Onlar birinci olaraq göstərirdilər ki, çirklənmənin azaldılmasında vergi tənzimləmə ilə eyni dərəcədə təsirlidir. EPA vergini müvafiq səviyyədə tutmaqla çirklənməni istədiyi qədər azalda bilər. Daha yüksək vergi çirklənmənin daha çox azalmasına gətirib çıxarır. Həqiqətən də, vergi çox yüksək olarsa, zavodlar tamamilə bağlanar və çirklənmə sıfıra qədər azalar.

İqtisadçıların vergini üstün tutmalarının səbəbi onun çirklənməni daha səmərəli yolla azaltmasıdır. Tənzimləyici qaydalar hər bir zavodun çirklənməni eyni dərəcədə azaltmasını tələb edir, lakin bu heç də suyun təmizlənməsinin ən ucuz yolu deyil. Kağız fabrikinin çirklənməni polad zavoduna nisbətən daha az xərclə azalda bilməsi mümkündür. Bu belədirsə, kağız fabriki vergi ödəməmək üçün çirklənməni daha çox azaldacaqdır. Polad zavodu isə çirklənməni daha az azaldacaq və daha çox vergi ödəyəcəkdir.

Mahiyətcə, Piqo vergisi çirkləndirmək hüququnun qiymətini müəyyən edir. Bazarlar əmtələri onları daha çox qiymətləndirən alıcılar arasında bölüşdürdü kimi, Piqo vergisi çirkləndirmə hüququnu elə zavodlara verir ki, onlar üçün çirklənməni azaltmaq məsrəfləri ən yüksək olsun. EPA-nın hansı çirklənmə səviyyəsi seçməsindən asılı olmayaraq, o, vergi vasitəsi ilə bu məqsədə ən aşağı ümumi məsrəflər hesabına nail ola bilər.

İqtisadçılar Piqo vergilərinin ətraf mühit üçün daha çox faydalı olduğunu da iddia edirlər. Əmr və nəzarət siyasəti həyata keçirən tənzimləmə nəticəsində, zavodların çirklənməni tələb olunan 300 ton həcmindən daha aşağı salmaları üçün heç bir səbəb olmur. Bunun əksinə olaraq, vergi, zavodların daha təmiz texnologiyalar işləyib hazırlaması üçün stimula yaradır, çünki daha təmiz texnologiya zavodların ödəməli olduğu vergiləri azaldacaqdır.

Piqo vergisi digər vergilərdən fərqlənir. Fəsil 8-də müzakirə etdiyimiz kimi, bir çox vergilər stimulları dəyişdirir və sərvətlərin bölüşdürülməsini sosial cəhətdən optimal nöqtədən uzaqlaşdırır. Vergi nəticəsində iqtisadi rifahın, yəni istehlakçı və istehsalçının izafi faydalarının azalması dövlət tərəfindən toplanan vergi gəlirlərindən artıq olur və bu itirilmiş iqtisadi səmərəyə səbəb olur. Bunun əksinə olaraq, kənar təsirlərin mövcud olduğu halda, cəmiyyət eyni zamanda ətrafdakıların iqtisadi rifahı haqqında düşünür. Piqo vergiləri stimulları kənar təsirlərin mövcudluğunu nəzərə alacaq şəkildə dəyişdirir və bununla da sərvətlərin

bölüşdürülməsini sosial cəhətdən optimala yaxınlaşdırır. Beləliklə, Piqo vergiləri dövlət üçün gəlir gətirməklə yanaşı, həm də iqtisadi səmərəliliyi artırır.

Alınıb Satıla Bilən Çirkləndirmə İcazələri

Bizim kağız fabriki və polad zavodu misalına qayıdaq və fərz edək ki, iqtisadçıların məsləhətinə baxmayaraq, EPA tənzimləyici qaydaları qəbul edir və hər bir zavoddan çirklənməni ildə 300 tona qədər azaltmağı tələb edir. Yeni qayda öz yerini tutduqdan və hər bir zavod qaydaya əməl etdikdən bir müddət sonra, zavodlar EPA-ya təklif göndərir. Polad zavodu öz tullantıları 100 ton artırmaq istəyir. Kağız fabriki, polad zavodunun 5 milyon dollar verməsi müqabilində, çirklənməni eyni həcmdə azaltmağa razılaşıır. EPA bu iki zavoda təklif olunan alış-verişi etməyə icazə verməlidirmi?

İqtisadi səmərəlilik baxımından, alış-verişə icazə vermək yaxşı siyasətdir. Bu əməliyyat hər iki zavodun sahibkarı üçün sərfəli olmalıdır, çünki onlar könüllü olaraq buna razılaşırlar. Bundan əlavə, çirklənmənin ümumi həcmi eyni qaldığından əməliyyatın kənar təsirləri yoxdur. Beləliklə, kağız fabrikinə öz çirkləndirmə hüququnu polad zavoduna satmağa izn verməklə ictimai rifahı artırmaq mümkündür.

Eyni məntiq istənilən bir firmanın çirkləndirmə hüququnun digərinə könüllü olaraq keçirməsinə də şamil oluna bilər. Əgər EPA bu cür alış-verişlərə icazə verərsə, əslində, yeni bir qıt sərvət yaratmış olur: çirkləndirmə icazəsi. Vaxt keçdikcə bu icazələrin alınıb satıldığı bazar inkişaf edəcək və bu bazar tələb və təklif qanunları ilə idarə olunacaq. Gözəgörünməz əl, bu yeni bazarın çirkləndirmə icazəsinin səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edəcəkdir. Çirkləndirməni yalnız çox böyük məsrəflər hesabına azalda bilən firmalar çirkləndirmə icazələri üçün ən çox qiymət təklif etməyə razı olacaqlar. Çirkləndirməni az məsrəflər hesabına azalda bilən firmalar isə əllərində olan icazələri satmağı üstün tutacaqlar.

Çirkləndirmə icazələri üçün bazar yaradılmasının bir üstünlüyü də çirkləndirmə icazələrinin firmalar arasında ilkin bölüşdürülməsinin iqtisadi səmərəlilik baxımından əhəmiyyətinin olmamasıdır. Bu nəticənin arxasında duran məntiq Koas teoreminin əsaslandırılmasına bənzərdir. Çirklənməni ən asan yolla azalda bilən firmalar əldə etdikləri bütün icazələri satmaq istəyəcəklər və çirklənməni yalnız çox böyük məsrəflər hesabına azalda bilən firmalar ehtiyacları olduğu qədər çirkləndirmə iznləri alacaqlar. Çirkləndirmə icazələri üçün sərbəst bazar mövcud olduğu müddətdə, ilkin bölüşdürülmədən asılı olmayaraq icazələrin son bölüşdürülməsi səmərəli olacaqdır.

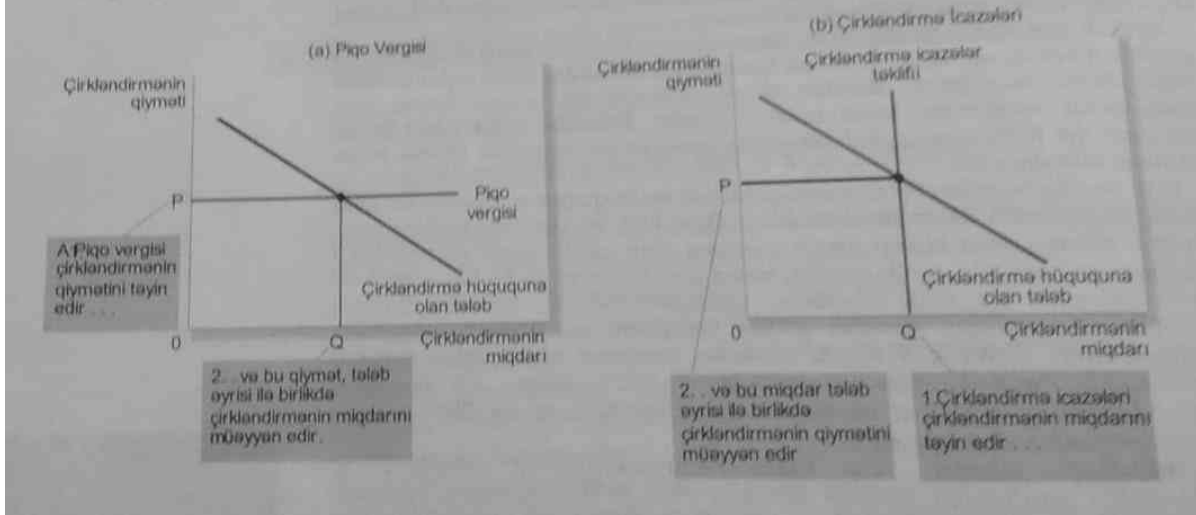
Çirkləndirmə icazələri vasitəsi ilə çirklənmənin azaldılması, Piqo vergilərinin istifadəsindən çox fərqli görünsə də, bu iki siyasi tədbirin çox oxşar cəhətləri var. Hər iki halda, firmalar törətdikləri çirklənmənin əvəzini ödəməli olurlar. Piqo vergiləri halında, çirklənmə yaradan firmalar ödəməni dövlətə keçirirlər. Çirkləndirmə icazələri halında isə, çirklənmə yaradan firmalar icazə almaq üçün haqq ödəməlidirlər. (Hətta ilkin olaraq icazələri olan firmalar da çirkləndirmək üçün haqq ödəməlidirlər: çirklənmə yaratmağın alternativ dəyəri, çirkləndirmə icazəsinin sərbəst bazarda satılmasından əldə oluna biləcək məbləğə bərabərdir.) Həm Piqo vergiləri, həm də çirkləndirmə icazələri, çirklənməni firmalar üçün bahalı etməklə, çirkləndirmənin kənar təsirlərini daxililəşdirir.

Bu iki siyasətin bənzərliyi çirkləndirmə icazələri bazarını nəzərdən keçirməklə aydın görünə bilər. Təsvir 4-ün (səh. 216) hər iki hissəsində çirkləndirmə icazəsi üçün tələb əyrisi göstərilmişdir. Bu əyri çirkləndirmənin qiyməti nə qədər aşağı olsa, firmaların bir o qədər çox çirklənmə yaradacaqlarını göstərir. Təsvirin (a) hissəsində, EPA Piqo vergisini tətbiq etməklə çirkləndirmənin qiymətini müəyyən edir. Bu halda, çirkləndirmə icazələri üçün təklif əyrisi tam elastikdir (çünki firmalar vergi ödəməklə istədikləri qədər çirklənmə yarada bilərlər) və bu səbəbdən, tələb əyrisinin yeri nəticədə çirklənmənin həcmi müəyyən edir. Təsvirin (b) hissəsində, EPA çirkləndirmə icazələri verməklə çirklənmənin həcmi müəyyən edir.

TƏSVİR 4

Piço Vergilərinin və Çirkləndirmə İcazələrinin Ekvivalentliyi

Təsvirin (a) hissəsində, EPA Piço vergisi vasitəsi ilə, çirklənməyə qiymət qoyur və tələb əyrisi çirklənmənin həcmi müəyyən edir. Təsvirin (b) hissəsində, EPA çirkləndirmə icazələri vasitəsi ilə çirklənmənin həcmi məhdudlaşdırılır və tələb əyrisi çirklənmənin qiymətini müəyyən edir. Hər iki halda, çirklənmənin həcmi və qiyməti eynidir.

Bu halda, çirkləndirmə icazələri üçün təklif əyrisi tam qeyri-elastikdir (çünki, çirkləndirmənin həcmi bazarda mövcud olan icazələrin sayı ilə məhduddur) və bu səbəbdən, tələb əyrisi çirkləndirmənin qiymətini müəyyən edir. Beləliklə, çirkləndirmə üzrə istənilən tələb əyrisi üçün, EPA bu tələb əyrisi üzərindəki istənilən nöqtəni və ya Piço vergisi vasitəsi ilə çirkləndirmənin qiymətini və ya çirkləndirmə icazələri vasitəsi ilə həcmi müəyyən etməklə əldə edə bilər.

Bəzi hallarda isə çirkləndirmə icazələrinin satılması Piço vergisinin tətbiqindən daha yaxşı ola bilər. Təsəvvür edin ki, EPA çaya 600 tondan artıq tullantının axıdılmasını istəmir. Lakin, EPA çirklənmə üçün tələb əyrisini bilmədiyi üçün, hansı miqdarda verginin bu məqsədə nail olacağını bilmir. Bu halda, o, sadəcə olaraq 600 ton üçün çirkləndirmə icazəsi sata bilər. Satış qiyməti müvafiq ölçüdə Piço vergisinin təsirini verəcəkdir.

Dövlətin çirkləndirmə icazələrini satması ideyası ilk baxışda hər hansı bir iqtisadçının xəyalları kimi səslənə bilər. Əslində bu ideya elə belə də başlamışdır. Lakin, vaxt keçdikcə EPA çirkləndirmə icazələrini daha çox istifadə etməyə başlamışdır. Hal hazırda çirkləndirmə icazələri, Piço vergiləri kimi, ətraf mühitin təmiz saxlanılmasının səmərəli yolu kimi qiymətləndirilir.

Çirklənmənin İqtisadi Təhlilinə Qarşı Etirazlar

"Biz hər hansı bir haqq qarşılığında kiməsə çirkləndirmə hüququ verə bilmərik." Keçmiş Senator Edmund Maski tərəfindən verilən bu şərh, bəzi ətraf mühit müdafiəçilərinin mövqeyini əks etdirir. Onların fikrincə, təmiz hava və təmiz su çox fundamental insan hüquqlarıdır və bunları iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən təhlil etməklə bu hüquqları qiymətdən salmaq olmaz. Təmiz hava və təmiz suya necə qiymət qoymaq olar? Onların fikrincə, ətraf mühit o qədər əhəmiyyətlidir ki, biz onu nəyin bahasına olursa olsun qorumalıyıq.

İqtisadçıların bu cür arqumentlərə çox az rəğbəti olur. İqtisadçılar üçün, yaxşı ətraf mühit siyasəti Fəsil 1-dəki Ekonomiksin On Prinsipindən birini nəzərə almaqla başlayır: İnsanlar seçimlə üzləşir. Sözsüz ki, təmiz hava və təmiz suyun dəyəri vardır. Lakin bu dəyər, onların alternativ dəyəri ilə müqayisə olunmalıdır - yəni onları əldə etmək üçün nədən imtina etməliyik. Çirklənməni tamamilə aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür. Bunu etməyə çalışsaq, bizim yüksək həyat şəraitində yaşamağımızı təmin edən bir çox texnoloji nailiyyətlərdən imtina etməyimiz lazım gələr. Çox az adam, ətraf mühiti tamamilə təmiz etmək üçün, daha aşağı səviyyəli qidalanma, qeyri-kafi tibbi xidmət və ya keyfiyyətsiz evlərdə yaşamağa razı olar.

İqtisadçılar iddia edirlər ki, bəzi ətraf mühit fəalları, iqtisadi təhlil yolu ilə düşünməməklə öz məqsədlərinə zərər vururlar. Təmiz ətraf mühitə digər əmtəələr kimi baxmaq lazımdır. Digər adi əmtəələr

kimi, onun da müsbət gəlir elastikliyi vardır: Varlı ölkələrin, kasıb ölkələrə nisbətən daha təmiz ətraf mühit əldə etmək imkanı var və buna görə də adətən daha geniş şəkildə ətraf mühiti qoruyurlar. Digər tərəfdən, bütün digər əmtəələr kimi, təmiz hava və su da tələb qanununa tabedir: Ətraf mühiti qorumanın qiyməti nə qədər aşağı olarsa, ictimaiyyət ondan daha çox tələb edəcəkdir. Çirkləndirmə icazələri və Piqo vergiləri kimi iqtisadi üsullarla, ətraf mühiti qorumanın qiymətini aşağı salmaq olar və bununla da, təmiz ətraf mühitə olan tələbi artırmaq olar.

NƏTİCƏ

"Gözəgörünməz əl" çox güclü olsa da hər zaman öz təsirini göstərmir. Bazar tarazlığı istehsalçı və istehlakçının izafi faydalarını cəmini maksimuma çatdırır. Əgər bazardakı alıcılar və satıcılar yeganə maraqlı tərəflədirsə, onda bazar fəaliyyətinin nəticəsi ümumilikdə cəmiyyət baxımından da səmərəlidir. Lakin, çirklənmə kimi kənar təsirlər mövcud olduğu halda, bazar nəticəsini qiymətləndirmək üçün ətrafdakıların da rifahını diqqətə almaq lazımdır. Bu halda, "gözəgörünməz əl" sərvətləri səmərəli şəkildə bölüşdürə bilməyəcək.

Bəzi hallarda, insanlar kənar təsir problemini özləri də həll edə bilirlər. Koas teoreminə görə, əgər maraqlı tərəflər öz aralarında sərbəst şəkildə sövdələşə bilsələr, səmərəli nəticə əldə edə bilirlər. Lakin, bəzi hallarda, məsələn maraqlı tərəflərin sayının çox olduğu halda, səmərəli nəticənin əldə olunması qeyri-mümkün ola bilər.

Əgər insanlar kənar təsir problemini fərdi yollarla həll edə bilməzlərsə, adətən dövlət bu işə müdaxilə edir. Lakin, bu halda da, cəmiyyət bazar qüvvələrini tamamilə tərk etməməlidir. Əksinə, dövlət kənar təsirlərin dəyərinin ödənilməsinə tələb etməklə bu problemi həll edə bilər. Məsələn, Piqo vergiləri və çirkləndirmə icazələri çirklənmənin kənar təsirlərini daxililəşdirmək məqsədi daşıyır. Bu cür siyasi tədbirlər, ətraf mühiti qorumaqda maraqlı olanlar üçün getdikcə daha çox cəlbəedici görünür. Adətən bazar qüvvələrinin istifadəsi, müvafiq yönəldilmədən sonra, bazar səmərəsizliyinin həll edilməsinin ən yaxşı yoludur.

"The Economist" beynəlxalq jurnalında çıxan bu istehsalı məqalə, diqqəti tam anlaşılmayan bir kənar təsirə cəlb edir.

Anaların Diqqətinə: Hansı Hallarda Uşaqlara Nəzarət Olunmalı və Səs Çıxartmamalıdır.

Biz məhdudiyyətlərin getdikcə artdığı bir dövrdə yaşayırıq. Siqaret çəkməyi, tüpürməyi, avtomobil saxlamağı və hətta yeriməyi qadağan edən işarələr yayılmaqdadır. Bahalı klub və restoranlar artıq çoxdandır cins paltar geyinməyi qadağan etmişlər. Bəzi London yataqxanalarında, səsli-küylü şəhər biznesmenlərinin atmosferi korlayacaqlarından qorxaraq, kostyum geyinmək qadağan edilmişdir. Ətraf mühit müdafiəçiləri çoxdandır ki, avtomobillərin üzərinə hər cür qadağaların qoyulmasını tələb edirlər. Son dövrlərin hədəfi isə mobil telefonlar olmuşdur: bəzi dəmir yolları, hava limanları, restoranlar və hətta qolf meydançalarında da mobil telefon istifadəsi qadağan edilmişdir.

Əgər məhdudiyyətlər həqiqətən də bizim dövrün ovqatına çevrilməlidirsə, The Economist səsli çirklənmənin başqa bir növünə - uşaqlara da məhdudiyyət qoyulmasını təklif edir. Əgər siz bunu qərəzli fikir kimi rədd etmək istəyirsinizsə, biz hətta çox əsaslı iqtisadi əsaslandırma da gətirə bilərik. Siqaret, avtomobil və mobil telefonların, iqtisadçıların "mənfi kənar təsir" adlandırdıqları nəticələri var. Yəni, bu fəaliyyətlərin digər insanlara olan mənfi təsiri, bu fəaliyyətlərin adətində olanların çəkdiyi xərclərdən daha çoxdur. Bu halda, görünməz əl yöndəmsizləşir və resursların səmərəsiz istifadəsi baş verir. Beləliklə, sürücünün havanı çirkləndirmək və yol tıxacları yaratmaq kimi digər şəxslərə vurduğu mənfi təsirlər, onun avtomobil sürmək xərclərinə daxil olmadığı üçün, o, ictimai cəhətdən arzu olunan miqdardan daha çox avtomobil sürür. Buna bənzər olaraq, siqaret çəkənlər də ətrafdakıları qorumaq üçün çox az çalışırlar.

Dövlət adətən bu cür bazar səmərəsizliyinə iki yolla cavab verir. Bu yollardan biri yüksək vergilərdir. Bunun sayəsində, çirkləndiricilərin anti-sosial hərəkətlərinin məsrəfləri tam olaraq onların üzərinə düşür. Digəri isə tənzimləmədir. Məsələn, avtomobillərin emissiya standartları və ya ictimai yerlərdə siqaret çəkilməsinin qadağan olunması. Hər iki yol uşaqlara da tətbiq oluna bilər.

Çünki, uşaqlar da, siqaret və mobil telefon kimi, onların yaxınlığında olan insanlara mənfi təsir göstərilir. On iki saatlıq uçuş zamanı qarşı cərgədəki qışqıran körpənin səsinə dinləməyə məcbur qalan və ya arxa cərgədən sizin oturacağı təkidləyən bezmiş uşağın hərəkətlərinə dözməli olan istənilən kəs, bunu çox tez başa düşəcəkdir. Bu da sizin üçün bazar səmərəsizliyinin bir nümunəsi: uşaqların təyyarə uçuşlarına götürülməsinin məsrəfləri tam olaraq valideynlərin üzərinə düşür (əslində azyaşlı uşaqlar üçün hətta təyyarə bileti pulsuz olur). Buna görə də, valideynlər sevinərək uşaqlarını özləri ilə götürürlər. Bəs, uşaqlara sakit oturmaları üçün yaxşı dərs verməli olan "gözəgörünməz əl" haradadır?

Bu məsələnin həlli aydındır. Bütün təyyarələr, qatarlar və restoranlarda, uşaqların qadağan olunduğu zonalar yaradılmalıdır. Bütün uşaqlı ailələri təyyarənin arxa tərəfində oturmaq lazımdır ki, valideynlər uşaqların sakitliyinə daha yaxşı nəzarət etsinlər. Əlavə olaraq, uşaq biletini ucuz və ya pulsuz etmək yerinə, daha bahalı etmək, və əldə olunan gəlirlə. münaqişə zolağının ön cərgələrində oturan yerlərin qiymətini subsidiya etmək lazımdır.

Bunun nəticəsində, sənişinlər siqaret çəkməyən yerlər sifariş edə bildikləri kimi, uşaq olmayan yerlər də sifariş edə bilərlər. Daha çox qadın uşaqsız qalmaq seçdikcə və gənc uşağı olmayan yaşlıların sayı artdıqca, uşaqsız səyahətə olan tələb də artacaqdır. Düzdür bu biraz həddini aşmış məhdudiyyət kimi görünə bilər.

Lakin, nə üçün valideynlərə siqaret çəkənlərdən daha fərqli şərtlər qoyulmalıdır. Və ən azından bu fikri həyata keçirən hava yolu artıq mövcuddur: Virgin.

Mənbə: The Economist. 5 dekabr 1998. səh. 20. « The Economist Newspaper Ltd. Müəllif hüquqları qorunur. Çap edilmək üçün icazə alınmışdır. Yenidən çap olunma qadağandır.

XÜLASƏ

Alıcı və satıcı arasındakı əməliyyat birbaşa ətrafdakılara təsir edirsə, buna kənar təsir deyilir. Çirklənmə kimi mənfi kənar təsirlər, ictimai cəhətdən optimal miqdarın tarazlıq miqdarından az olması ilə nəticələnir. Texnologiyanın xarici təsirləri kimi müsbət kənar təsirlər isə, ictimai cəhətdən optimal miqdarın tarazlıq miqdarından daha çox olması ilə nəticələnir.

Kənar təsirlərə məruz qalanlar bəzən bu problemi fərdi yollarla həll edə bilərlər. Məsələn, bir şirkətin fəaliyyətinin digərinə kənar təsiri varsa, bu iki şirkət birləşməklə kənar təsiri daxililəşdirə bilər. Alternativ olaraq, maraqlı tərəflər müqavilə yolu ilə problemi həll edə bilərlər. Koas teoreminə görə, əgər insanlar heç bir xərc çəkmədən sövdələşə bilərlərsə, onlar hər zaman sərvətlərin səmərəli bölüşdürülməsi üzrə razılığa gələ bilərlər. Lakin bir çox hallarda, maraqlı tərəflərin sövdələşməsi çox çətindir və bu hallarda Koas teoremi işləmir.

Fərdi tərəflər, çirklənmə kimi kənar təsirlərə müvafiq həll yolu tapa bilmədikdə, adətən dövlət bu işə müdaxilə edir. Bəzən dövlət, sosial cəhətdən səmərəsiz fəaliyyətin qarşısını tənzimləmə yolu ilə alır. Digər hallarda dövlət Piqo vergiləri vasitəsi ilə kənar təsirləri daxililəşdirir. Digər ictimai siyasət növü isə icazələrin verilməsidir. Məsələn, dövlət ətraf mühiti qorumaq üçün az sayda çirkləndirmə icazəsi verə bilər. Bu siyasətin nəticəsi Piqo vergilərinin nəticəsinə bənzərdir.